

KUR'AN'IN ESKİ TÜRKÇE VE OĞUZ-OSMANLICA ÇEVİRİLERİ ÜZERİNE NOTLAR

ABDÜLKADİR İNAN

Türk dili tarihini öğrenme ve Türk dilinin olgunlaşma ve gelişme süresini takip etme ve inceleme için eski Kur'an tercümelerinin önemi büyüktür. Hele İslâmdan sonra Türk dilinin gelişmesinde aldığı yeni istikâmeti, islâm dini ile gelen yeni kavramları ifade için islâmdan önceki Türk kültürü devrinin dil hazinesinden (budizm, manihaizm, şamanizm terimlerinden) nasıl faydalanıldığını öğrenmek için bu Kur'an çevirmeleri değerli gereçler vermektedir. Meselâ Allâh-Tangrı, şeytan yek, kadiri mutlak-uğan, kadim-bayat, kitap-bitik, şariat-nom, nefs-etöz, sevap-yanut, ibadet-yükünç, tapınç, ruhu- l-kuds-arıgtın, cehennem-tamuğ, cennet-uçtmağ, uçmak. . . . gibi.

Şunu da kaydedelim ki biz Kur'an tercümesinden Kur'anın kelimesi kelimesine (interlineare) yapılan çevirmelerini anlıyoruz. Kur'anın tefsirli çevrileri Türk filolojisi bakımından başka türlü değeri haizdirler. Tefsirli tercümelerin-daha doğrusu tefsir tercümelerinin- çoğu Ebu-l-Leys as-Samarkandînin (ölümü 383-993) tefsirinden alınmış, yahut onun aynen tercümesidir. Bu tefsirli tercümelerde bir Arapça kelimenin tek bir Türkçe kelime ile tercümesinden ziyade bütün bir âyetin uzun cümlelerle açıklanması göz önünde tutulmuştur. Bu gibi tefsirli tercümelerde Türkçe kelimelerin hangi Arapça kelimenin karşılığı olduğunu tâyin etmek güçtür. Halbuki Arapça kelimeyi Türkçe tek kelime ile karşılayan tercümelerin yardımıyla eski Türkçe bir kelimenin o devirdeki anlamını Arapçasiyle iyi tâyin etmek mümkün oluyor. Arapça bir kelimenin türlü nüshalarda türlü türlü tercüme edilmeleri tercümenin sıhhatinden şüphelenmeyi icap ettirmez. Bu gibi ayrılıklar çevirmenin muhit ve lehçesine göre değişmelerden ibarettir. Meselâ bir çevirmen bir Arapça kelimeyi "üzerlik" diye tercüme ettiği halde başka biri "yonca" diye tercüme ediyor. Şu ciheti de göz önünde bulundurmak gerektir ki, bu kelime kelime tercümelerde Arapça aslının ifade kudreti yoktur. Çünkü bu tercüme Arapçanın söz dizimine (sentaksına) göre devam ettiği için Türkçenin

söz dizimine aykırı cümleler hasil olmaktadır. Bu tercümeleler ancak asıl metni anlamağa yardım edebiliyorlar. Meselâ, *وكان الله على كل شيء مقتدرا*, âyetinin tercümesi şöyledir: ‘ârür tänn̄gri tãgmã nãrsã üzã uğan’ (=oldu tanrı her nesne üzere güçlü); *وجعلنا من الماء كل شيء حي* = kıldımız sudın tãgmã nãrsã tirig (=kıldık sudan her nesneyi diri). Böyle Arapça söz dizimine göre yapılan cümlelerin birçoğu ancak asıl metnin yardımıyla anlaşılabilir kadar karışık olmaktadır. Bununla beraber bazı âyetlerde bu devrik cümlelerin normal Türkçeye yaklaştığı da olur. Meselâ *وما تلك بيمينك يا موسى قال هي عصاى اتوكؤ عليها واهش بها على غنى ولى فيها مآرب اخرى . قال القها يا موسى فالقها فاذا هى حية تسعى قال خذها ولا تخف سنعيدها سيرتها الاولى* (XX, 17, 21) “B” deki tercüme: *ne ol on̄g (cod. ايك) älkin̄gdã, ey Musa? aydı: “ol m̄nim tayağım turur, tayanurmen anıñg üzã, yapurğaq türşürürmen anıñg birlã qoyumğa mañga anıñg içindã tileklãr bar”*. *Aydı: “kemişgil, ey Musa!”*. *Kemişti anı ancada oq ol yılan boldı yügrür. Aydı: “tutğil anı, qorqmağil, terkin yandurgaymız aşnuqı mangzekin̄gã...”* (“G” deki terc.: *ne dir ol kim sağ elün̄gdedür, ey Musa: ? Eyitdi: “ol asamdur, dayanurın anıñg üzere/yaparak düşürürüm/ anıñgla koyunum üzere dahi benimdür anıñg içinde hacetler ayruk; eyitdi: “bırak anı ya Musa pes bırakdı anı, pes oldı ol yılan yügrür. Eyitdi: “dutğil anı, dahi korkma, dündürürüz anı ilerki haline”*...) görülüyor ki gerek eski Orta Asya türkçesine ve gerek eski Osmanlı türkçesine yapılan tercümelerde kelime sıraları birbirine tam olarak uygundur. Bu Kur’an çevirmeleri arapça metnin söz dizimi sırasına çok dikkat ediyorlar; o kadar ki kimi vakit Türkçe söz dizimine göre yapıverdiklerini yine arapça sıraya göre “tashih” ediliyorlar. Meselâ, *غلاماً زكياً* terkibini bir çevirmen “*bunun̄g için kim bersem san̄ga arığ oğlan*” diye çevirmişken bu cümledeki “arığ” kelimesini silerek “*oğlan arığ*” diye arapçadaki söz sırasına uygun olarak “düzeltiyor”. İzafet terkiplerinde Türkçeye uygun tercüme edilmektedir. *ام موسى = Musan̄g anası, اهل الكتاب, اصحاب الرقيم = bitik iyeleri* (“C” vrk. 290). Orta Asya türkçesiyle yapılan tercümelerle “eski Osmanlıca” tercümeler arasında bu bakımdan fark yoktur.

Orta Asya menşeli eski Türkçe Kur’an tercümeleri şimdiye kadar az bulunmuştur. Bunlardan bize malûm olanları şimdilik 4 nüshadır: 1) Leningrad Asya Müzesi nüshası (benim makalemde “A” nüshası), 2) Türk ve İslâm Eserleri Müzesi nüshası (benim makalemde “B”) 3) Millet Kütüphanesindeki Hakîmoğlu Ali Paşa 551 nüshası, 4)

Manchester nüshası¹. Bu nüshalar dil bakımından, Çağatay ve Oğuzca yazı dilinin kuruluşundan önceki devre ait Türk dilinin andaçlarıdır. Eski Orta Asya Türkçesiyle yazılan Kur'an tercüme ve tefsirleri şimdilik bunlardan ibarettir.

Orta Asya menşeli Kuran tercümelerinden ikisi (benim "A" ve "B" dediğim nüshalar) üzerine, son iki yıl içinde çok değerli iki etüd yayımlandı. Leningrad Asya Müzesi nüshası üzerine A. K. Borovkov üçüncü makalesini yayımladı². Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 73 sayılı tercümenin (benim "B" dediğim nüshanın) dili üzerine Dr. János Eckmann çok önemli bir araştırma yayımladı³.

* * *

Orta Asya menşeli eski Türkçe Kur'an tercümelerinin tarihi ve dili üzerine epice zamandan beri araştırmalar ve incelemeler yapıldığı halde eski "Osmanlı" Türkçesiyle yapılan Kur'an tercümelerinin menşeleri, tarihi ve dil özellikleri üzerine şimdiye kadar önemli bir araştırma yapılmış değildir. Hele bu tercüme ve "tefsir"lerin Orta Asya menşelilerle ilgisi olup olmadığı hiç bahis konusu edilmiş değildir. Bu tercüme tercümeve tefsirler üzerine Richard Hartmann⁴, Joseph Schacht⁵, C. F. Seybold⁶ gibi müsteşrikler bu tefsirler üzerine yazdıkları makalelerde gördükleri nüshaları ancak tavsif etmekle yetinmişlerdir.

Eski Osmanlıca Kur'an tercümeleri ve tefsirlerinin nüshaları pek çoktur. Türkiye kitaphıklarında yüzlerce nüsha bulunur. Dr. Joseph Schacht İstanbul ve Bursa kitaphıklarında bu "tefsir"lerden birbirine

¹ Bu nüshalar için bk. Abdülkadir İnan, Eski türkçe üç Kur'an tercümesi "Türk Dili" 1952, sayı 6. 7. 9.

² A. K. Borovkov, *Oçerki istorii uzbekskogo yazıka* (Uçenıye Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akad. Nauk, XVI, 1958, sah. 138-219). Bu tefsir üzerine birinci makalesi *Tsennıy istoçnik dlya istoriiuzbekskogo yazıka* (İzv. Akademii Nauk otd. literaturı iyazıka, 1949, tom VIII, I, sah. 67-76), ikinci makalesi *İz materialov dlya istorii uzbekskogo yazıka* başlığıyla "Turkologičeskiy Sbornik"te (1951, s. 73-79) yayımlandı.

³ Dr. János Eckmann *Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung* (Ural-Atlaische Jahrbücher, 1959, XXX, s. 72-85).

⁴ Richard Hartmann, *Ein altomanischer Kor'an-Kommentare* (Orientalische Literaturzeitung, 1924 XXXVII. 9. S. 497-503).

⁵ Joseph Schacht, *Zwei altosmanische Kor'an-Kommentare* (OLZ, 1927 s. 744-752).

⁶ C. F. Seybold, *Ein anonymes alter türkischer Kommentar zum letezten Drittel des Korans...* (Sachau-Festschrift). Bu makaleyi göremediğim için Hartmann ve Schachtan faydalandım.

çok yakın olan yirmiden fazla nüshayı gözden geçirmiştir. Benim İstanbul kitaplıklarında gördüğüm nüshalara bu nüshalar arasında rastlanmıyor.

Richard Hartmann'ın tavsif ettiği nüsha meşhur kitapçı O. Harrassowitzin eline geçen yazmalar arasında bulunmuştur. Bu nüsha 853 (=1449) tarihinde Germiyan beği Umur beg b. Temirtaş tarafından vakfedilmiş nüshadır. İstinsah tarihi ise 848 (=1444)dir. J. Schacht'in saydığı 18 nüsha arasında istinsah tarihi XV. yüzyıla ait tek nüshaya raslanmıyor. Bunlardan, ancak üç nüshanın Ebu-l-Fazıl Musa İznikî telifi ve beş nüshanın da Ibn-Arabşah telifi olduğu kataloglarda yazıldığı kaydedilmiştir. Bunlardan başka Schacht Ulucami 117 sayılı tefsirin Ebul-l-Fađl Musa İznikî'nin, kataloga göre, 838 (=1434) de "telif ettiği" tefsir olduğunu kaydetmiştir. Bu nüsha Ankara'ya alınmış olduğundan görememiştir. (not 2. s. 749). C. F. Seybold 'Zachau- Festschrift'de yazdığı makalede Hamburg (Or. 61) Brislau (ture 12) ve British Museum (Or. 1134) nüshalarını tavsif etmiştir. J. Deny Seddül-Bahr kitaplığında Ebul Fağıl-al- İznikî'nin eseri olan انفس الجواهر i görmüştür. Bu tefsirin telif tarihi 829 (=1426) ve istinsah tarihi 955 (=1548), Deny'ye göre, olarak yazılmıştır.

Bizim İstanbul kitaplıklarında gördüğümüz nüshalardan bir çoklarının üzerinde tarih bulunmuyor. Bununla beraber biz bunlar arasında dil veya tarih bakımından önemli olanlarını kaydediyoruz:

1) Türk ve İslâm eserleri Müzesi nüshası No: 74. Nüshanın sonunda şu "ketebe" bulunuyor: تمت الكتاب بعون الملك الوهاب على يد الضعيف النحيف الراجى الى رحمة الملك البارى فى التاريخ وسط شهر السفر سنة تسعين وتسعمائة كتبه حافظ الاربى بن محمد بن يار محمد الختلافى عمرا لله له ولوالديه. Bu nüshanın kâtibinin Huttalanlı⁷ olması dikkate değer. Bu Huttal veya Huttalan çok eski devirlerden beri Oğuz-Türkmen bölgesidir. Her halde müstensih Orta Asya'dan gelen Türkmen olsa gerek.

Bu nüsha tamdır ve tefsirsiz tercümedir. İstinsah tarihi 990 (=1582) dir. Bu nüshada Arapça kelimelere karşılık Türkçe bulmağa çalışılmıştır.

2) Topkapı Sarayı No 18. Nüshanın sonunda Şu "ketebe" bulunuyor: كتبه يار (؟) بن حضر عن الله عنهما فى الشهر الكليولى فى الاحدى عشر الاول من

⁷ Huttal yahut Huttalan Pecne ile Vahş ırmakları arasında bulunan bölgenin ve bu bölgenin başkentinin adı idi. 116 (=734) yılında Emevilere karşı ayaklanan Haris ibn Süreye buradaki Türklerle beraber hareket etmişti. Sultan Sancara karşı ayaklanan Oğuz-Türkmenler de bu bölgede bulunuyorlardı.

10) Cevahir-ül-asdaf Aya Sofya 191. İstinsah tarihi yok. Telif tarihi 1405 olduğu tahmin edilmektedir. İsfendiyar Bey (1392-1443) emriyle yazılmıştır. Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında pek çok nüshası bulunan Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi kitaplığında bu tefsirin bir tam, bir de ikinci cildi vardır (yazmalar B 54, B 56). Müstensihin adı ve tarihi yoktur.

Üzerinde en iyi tetkik yapılmış “eski osmanlıca” tefsir bu Cevahir-ül-asdaf’tır. Bunun üzerine Prof. A. Zajaczkowski, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, çok mükemmel bir etüd yayımlamıştır⁸.

Cevahir-ül-asdaf satır arası kelime kelime tercüme edilen tefsirlerden değildir. Bununla beraber birinci cildinde uzun tefsirlere girmektedir. Bazan kelime kelime tercümelerinde tefsir mahiyetindeki kelime ve cümleler bulunuyor. Bizim birinci türlü tercümelerle küçük bir karşılaştırma bu çevirmenin kelime kelime tercüme yaptığı halde neden satır arası tercüme satır içi tercüme tercih ettiğini gösterebilir. Meselâ satır arası tercüme yapanlar بهذا الحديث أسفا cümlesini “eğer inanmayanlar işbu söze katı kayurmaktan;” diye kelime kelime tercüme ile yetindikleri halde Cevahir -ül-asdaf müellifi ise şöyle tercoüme ediyor: “iman getürmezlerse bu Kur’ana kaygudan-zira dostdan irak düşeler sözine kulak urmazlar”. Görülüyor ki bu müellif kelime kelime tercüme bazan “tefsir” eklemeyi uygun buluyor. Mezkûr tercümede” أسفا kelimisini “kaygudan” diye tercüme ettikten sonra “zira dosttan irak düşerler, sözine kulak urmazlar” diye “tefsir” ediyor. Bu gibi “tefsir”ler bazan bir kelimelik, bazan da uzun bir veya birkaç cümle teşkil eder. Cevahir-ül-asdaf’ın sonuna doğru bu tefsirler çoğalmıştır. Meselâ “Mesed” süresi 24 kelime olduğu halde “tercüme tefsir” 95 kelimedir. İşte bundan dolayıdır ki bu müellif -müfessir için satır arası tercüme imkân yoktur. Bu Cevahir-ül-asdaf “eski osmanlıca” Kur’an tercüme ve tefsirlerinin tam ve tarihi belli olanlarının en eskilerinden olduğu halde arapça ve farsça kelimelerin en çok kullanılmış olduğu “tercüme tefsir” dir. Meselâ yukarıda saydığımız telif tarihleri belli olmıyan tercümelerde” كهف kelimisi”in”, عجب “tang”, زاور eğilir” diye tercüme edilmişken Cevahir-ül-asdaf’ta “mağare”, “aceb”, “meyleder” diye tercüme edilmiştir. Bunlara benzer tercümeleleri çoktur.

⁸ Ananias Zajaczkowski, *Studia nad yęzykiem staroosmanskim II. Wybrane rozdzialy z anatolijskotureckiego przkeldu Koranu*. Krakow, 1937.

11) Bay Ali Dehri Dilçin'in nüshası. Bu nüsha çok iyi muhafaza edilmiş ve güzel nüshadır. Metin, satırlar arasında, kelime kelime tercüme edilmiştir; Kur'anın tamamının tercümesidir. Yazarı Tireli Muhammed b. Seyyid Gazi'dir (فقير الحقير الى رحمة ربه القدير محمد بن سيد غازي التيروي), 886 yılının sevval ayının ikinci günü (ليلة يوم الاحد الثاني من شهر سنة ست) (وثمانين وثمانائة الهجرية) temamlamıştır (= 1479).

12) Nuruosmaniye 136 (k. Schacht'a göre ibn Arabşah'ın eseridir)

13) Nuruosmaniye 137, Tercüme-i Ebu-l-Leys tefsiri. J. Schacht bu nüshasının da ibn Arabşah'ın eseri olacağını tahmin etmiştir. Fakat bu tefsir Ahmet Da'i'nin eseridir. V8. a da şöyle denilmektedir.

بو تفسير اهلى بو قدر دخى تفسير لرنده بو فائده لرى اشارت قيلمامشدر اما بز قلمه كتوروب بو فوايدلرى بر آز تنبيه قلدىق تا بوكه مطلع اولنلر فائده طوتوب بو فقير داعيه بر دعا هديه قيله كه بوكتاب شريف دوزوب تسطير و تحرير قلمقندن اولو مقصود اولدر.

14) Revan Köşk 118. nüshanın birinci sahifesine şöyle yazılmış:

الجلد الثالث هن تفسير ابو الليث من تاليف ابو الفضل موسى ابن حاجى حسين الازينى

15) Revan Köşk 119 tefsir serif üçüncü cilt

16) Ayasofya 147 (J. Schacht'a göre İbn Arabşahın eseridir).

Ketebi şöyle: قد تم هذا التفسير الشريف على يد الفقير حسن بن رمضان الايوبى فى شهر محرم الحرام سنة اربع وثمانين والى

Bu nüshanın Revan Köşk 118 ve 199 numaralı nüshalardan farkı azdır.

17) Aya Sofya tefsir 294. Ketebesini: قد وقع الفراغ من تحرير هذه النسخة المباركة الميمونة فى يوم الثلثا وفى وقت الضحى شهر ذى القعدة المباركة سنة عشر والى على يد عبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله تعالى مصطفى بن محمد بن احمد القونوى

Eski "osmanlıca" yazılan Kur'an "tercüme-tefsir"lerinden kendimizin gördüğümüz ve başka yazarların etüd ve makalelerinden öğrenebildiğimiz nüshalardan istinsah tarihi en eski olanı, şimdilik, k. Schacht'ın Bursa Ulucamii kitaphı kataloğunda kaydını gördüğü 117 numaralı nüshadır. Bu nüshanın istinsah tarihi, bu kayda göre, 838 (=1444) imiş. Yazarı da Ebül-Fadl Musa el-İznikî olduğuna göre telif tarihi de 1430 dan öncedir⁹ Buna göre k. Deniy'nin gördüğü Sedd-ül-Bahir Camiindeki nüshanın telif olarak gösterilen 829 (1426) gerçeğe uygun olacaktır.

⁹ Ebu-l-Fadıl Musa b. Hüseyin b. İsa el-İznikî 833 (=1429/30) yılında vefat etmiştir. (Bursalı Tahir Bey, Osmanlı müellifleri, II, s. 13-14).

Bu makalede zikrettiğimiz nüshaların istinsah tarihleri sıra ile şöyledir:

1. Schacht'ın Ulucami kitaplığı katalogunda gördüğü 117 numaralı nüshası tarihi 838 (1434),

2. Richard Hartmann'ın tavsif ettiği Harrassowitz nüshasının tarihi 848(=1444),

3. Ali Debrî Dilçin'in nüshasının tarihi 886 (=1479).

4. Topkapı Sarayı 18 numaralı nüshanın tarihi 901 (=1496).

5. Erzincan Millî kitaplığı nüshası 937 (=1531).

6. Hamburg Or 61 tarihi 1541 (Seybold),

7. Cevdet Canbulat nüshası tarihi 951(=1544). (Bu nüsha hakkında bk. "Türk Dili", 1952, sayı 14, sah. 85).

8. J. Deny'nin Sedd-ül-Bahir camii kitaplığında gördüğü Enfes-ül-cevahir nüshası 955 (1548).

9. Cevahir-ül-asdaf. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi nüshası B56, 958 (1551).

10. Breslau, Turc 12 tarihi 1579 (Seybold),

11. Türk ve İslâm Müzesi 74 numaralı nüsha, tarihi 990 (=1582),

12. Upsala Üniversitesi kitaplığında bulunan nüsha (Cevahir-ül-astaf şeklinde yazılmıştır) tarihi 1083 (C. J. Torenberg katalogu, 1849, sah. 252).

Üzerlerinde tarih yazılmıyan nüshalar :

13. Türk ve İslâm eserleri Müzesindeki 508 numaralı nüsha;

14. Topkapı Sarayındaki Bahaettin Ersin koleksiyonundaki nüsha;

15. Topkapı Sarayındaki 247 numaralı nüsha;

16. Topkapı Sarayındaki 252 numaralı nüsha;

17. Türk Dil Kurumu kitaplığında bulunan B I numaralı nüsha.

Satır arası kelime tercüme. Kur'an'ın tam tercümesi.

18. Türk Dil K. B 2 numaralı nüsha Tam tercümedir.

19. British Museum Or 1143 (Seybold);

20. Cevahir-ül-asdaf Ayasofya 191.

Dr. J. Schacht'in mezkûr makalesinde sıra ile kaydettiği 18 tefsir listesini de bunlara eklemeyi faydalı buluyorum:

1. Ayasofya 86. 8/9. yüzyıllara ait nüsha,

2. Ali Emirî Türkçe 19. Ebu-l-Leys es-Samerkandî tefsirinin tercümesi.

3. Umumiye 390. Umurbeg vakfı Ebu-l-Leys tefsiri tercümesi;

4. Nuruosmaniye 140-143. Kataloga göre İbn 'Arabşah tercümesidir;

5. Nuruosmaniye 138. Kataloga göre İbn 'Arabşah'ın tercümesidir;

6. Revan-Köşk 119. Ebü'l-Fadıl Musa el-İznikî'nin tefsiridir;
7. Ulucami-Bursa, tefsir 8, İbn 'Arabşah'ın tercümesidir.
8. Nuruosmaniye 137. İbn 'Arabşah'ın tercümesidir;
9. Bursa -Baba Efendi, tefsir 3. Ebü'l-Fadıl Musa b. Hacı Hüseyin b. İsa el-İznikî tefsir ve tercümesidir;
10. Yıldız 142. Ebul-l-Leys tefsirinin tercümesi;
11. Bağdat Köşkü 42, tefsir-i türkî.
12. Revan-Köşk, 118. Ebu'l-Fadıl Musa b. Hüsen el-İznikî tefsir ve tercümesi;
13. Umumiye 303.
14. Yıldız 138.
15. Yıldız 141.
16. Ali Emirî Türkçe 18;
17. Ulucami-Bursa tefsir 6. İbn 'Arabşah tercümesi.
18. Bursa-Baba Efendi tefsir 4 İbn 'Arabşah tercümesi.

Bu tercümeler, tefsirler listesine G. M. Meredith-Owens'in¹⁰ tavsif ettiği nüshayı da ilâve etmek gerektir. Bu nüsha British Museum'da (OR 9515) bulunan nüshadır. 1924 yılında Londralı bir tüccardan satın alınmıştır. G. M. Meredith-Owens'in tahminine göre 1400 yılından önce yahut XV. yüzyılın ilk yarısında istinsah edilmiş olacaktır.

Bu nüsha, şimdiye kadar malûm olan nüshalarda raslanmıyan özellikleri ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. "Sağır kef (ك)" yerine üç noktalı (ف) veya, doğu türkçesi imlâsındaki gibi "ك" yazılmıştır. Genel olarak "sağır kef"² ittiratsız yazılmıştır (اتاف يالف وكونوك والوك) atañ, انون anun, ودهنكيز (تنقري وتنكري) Bana öyle geliyor ki bu nüsha Orta Asya türkçesiyle yapılan tercümelerle "eski Osmanlıca" tercümelerini bağlayan bir halka teşkil etmektedir.

Bizim bu makalede kaydettiğimiz nüshalar muhtelif kitaplıklarda ve Anadolu'da muhtelif kimselerin ellerinde daha çok bulunacak nüshaların pek az bir kısmını teşkil eder. Fakat şu da hatırdâ tutulmalı ki bu nüshaların hepsini en çok iki veya üç orijinal kaynağa irca mümkün olsa gerektir. Meselâ Topkapı Sarayı 18 numaralı nüshayı Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 508 numaralı nüsha ve Türk Dil Kurumu'nun B I numaralı nüshasıyla karşılaştırırken aralarında pek az fark olduğu görülür. Bu farklar ancak bazı kelime ve imlâya aittir. Yine TDK. B I

¹⁰ G. M. Meredith-Owens. Notes on an old ottoman translation of the Kur'an. (Oriens, 1957 Vol, X, Nr. 2, sah. 258 - 276, ayırbasım).

nüshası ile R. Hartmann'ın tavsif ettiği Harrassowitz nüshasının satırarası (interlineare) tercümesi aynidir; meselâ :

الم تنزيل الكتاب لاريب فيه من رب العالمين ام يقولون افتريه بل هو
الحق من ربك لتنذر قوما

انا الله اعلم كتاب ايندرمك كان يوقدر انك اچنده عالمير چلبسندن اى ايدرلرم يلان بغلدى
بل كه اول حقدر چلبكدن تاقرقد سن بر قوم
BI انا الله الرحمن كتاب ايندرمك كان يوقدر انوك اچنده عالمير چلبسندن اى ايدرلرم يلان بغلدى
بلكه اول حقدر چلبكدن تاقرقده سن قوم كم

ما اتيهم من نذير من قبلك لعلهم يهتدون

كلمدى انلر قرقدج (11) سندن ايلرو اولكم طغرو يول دوتلر
BI كلمدى انلره قورقودوجيدن سندن الرو اولكم انلر طغرو يول طتالر

Hartman, Seybold'un tavsif ettiği Hamburg nüshasıyle Harrasowitz nüshasının birer parçasını karşılaştırarak birbirinin aynı olduğunu tesbit ediyor:

Harrassowitz nüshasından :

يعنى الله تعالى قسم ادب بيوروركم بنم الهيتوم ولطفم ومجدم حقيچون بن بيلور الخ

Hamburg nüshasından :

يعنى الله تعالى قسم ادب بيوروركم بنم الهيم ولطفم ومجدم حقيچون بن بيلورم

Bu sekiz nüshanın şu karşılaştırmadan bile hepsinin tek bir kaynaktan geldiklerini tahmin etmek mümkündür. Harrassowitz nüshasının uzun tefsirli telif olduğu halde, satır arasındaki tercümesinin “tefsirsiz” tercümeli nüshalarla ilgili olması dikkate değer.

* * *

Eski “osmanlıca” Kur'an tercüme ve tefsirlerinin Orta Asya türkçesiyle yapılan tercümelemlerle ilgisi olup olmadığı şimdilik çözülmesi güç bir meseledir. Bununla beraber satırarası kelime kelime tercüme geleneğinin

¹¹ Bir âyet içinde geçen نذير kelimesi münasebetiyle A. K. Borovkov Oğuznamelerdeki Korkut adının etimolojisini bu “korkut-” kekimesiyle izah etmek istemiştir (Oçerki istorii uz. yaz., s. 165). Eski Türklerin ad verme gelenek ve göreneklerine göre bu ad “korkut-” ile ilgili olması mümkündür. “Korkut” adı çocuğun fena ruhları korkutması dileği ile verilmiş olabilir. Bununla beraber bu bir hayvan adı da olabilir. Dede Korkut kitabında “korkut sinirli katı yay”dan bahsedilmiştir (Kilisli, s. 13, satır 12).

Orta Asyadan geldiği kuvvetle tahmin edilebilir. Bu geleneği Moğollardan kaçıp gelen yahut Anadolu'ya Mogollarla gelen Harezmlî ve Horasanlı bilginler getirmişlerdir. Bütün bu tefsir ve tercümelerin en eskileri Selçuklular devletinin dağılışından sonra kurulan Anadolu beylikleri devrine ait olması mânalıdır. Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 73 numaralı eski türkçe Kur'an tercümesi tarihiyle (734-1333) Anadolu'da yapılan İhlâs, Yasin, Tebareke tercümelerinin¹² tarihleri de bu zamana tesadüf eder. Anadolu'da büyük tefsirlerin telif veya tercümesi, galiba ancak XV. yüzyılda başlıyor.

Türkçeye en çok tercüme edilen orijinalın Ebu'l-Leys es-Samerkandî'nin tefsiri olması da dikkate değer. Arablar arasında hiç te rolü olmayan bu tefsirin Türkler arasında rağbet kazanması Richard Hartman'ın da dikkatini çekmiştir. Fakat sebebini izah etmemiştir. Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre (Keşf-ez-zunun, I, 441) Ebu-l-Leys es-Samerkandî'nin tefsirini 1450 yılında ölen İbn 'Arabşah türkçeye tercüme etmiştir. İbn 'Arabşah'ın Kuran tefsirini türkçeye tercüme etmesi ve bu tercüme için Ebu-l-Leys es-Samerkandî'nin tefsirini seçmesi tahsil ve terbiye zamanını Samerkand medreselerinde ve Türkler arasında geçirmiş olmasıyla izah edilebilir. Ebu-l-Leys es-Samerkandî tefsirinin Anadolu bilginleri arasında rağbet kazanması İbn 'Arabşah'ın Osmanlılar hizmetine girmesinden sonra meydana gelmiş olabilir. İbn 'Arabşah Anadolu'da yazılan önemli tefsirlerden Cevahir-ül-asdaf ve Enfes-ül-cevahir müellifleri gibi Anadolu bilginleriyle çağdaştır. J. Schacht'ın makalesinden aldığımız 18 tefsirden, kataloglara göre, 5 nüsha İbn 'Arabşaha ve 3 nüsha Musa b. Hüseyin b. İsa el-İznikî'ye ait gösterilmiştir. Bunlardan başka Ayasofya 147, Nuruosmaniye 136 nüshaları, Sehachta göre, gerçekten İbn 'Arabşah'ın eseridir.

İbn 'Arabşah Ebu-l-Leys es-Samerkandî'nin tefsirinin tercümesini herhalde Edirne'de Mehmet Çelebi (1403-1421)'nin hizmetinde bulun-

¹² Türk Dil Kurumu "Tarama Sözlüğü" için taranan *Tebareke Tefsiri, Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nün bibliyografisinde* verilen bilgiye göre (cilt IV, sah. X) Orhan Bey'in (1359) oğlu Süleyman Paşa için yazılmıştır. Profesör Ahmet Ateş'in Burdur kitaplığında bulunduğu Tebareke tefsiri İshak b. Murad Arslan Bey namına yazılmıştır (Ahmet Ateş, *Burdur-Antalya ve havalisi kitaplıklarında bulunan mühim eserler*. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı dergisi 1948, cilt 2, sayı 3-4, sahife 172). Bu makale üzerine yazdığı eleştirmede Adnan Erzi bu Tebareke Tefsirinin XIV yüzyılın ikinci yarısında, hattâ sonlarında yazıldığını ortaya koymuştur. (Belleten, sayı 49, s. 166). Yine bk. Agâh Sırrı Levend. *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme safhaları*, Ankara 1949 sah. 23.

duğu zaman, yani 1412-14121 arasında, yapmış olacaktır¹³. Buna göre İbn Arabşah'ın tercümesiyle Musa b. Hüseyin el-İznikî'nin telif veya tercümesi de aynı zamana raslamaktadır. Cevahir-ül-asdaf'ın telifi ise bunlardan her halde bir kaç yıl önce olsa gerektir.

Özet olarak denilebilir ki Anadolu beyliklerinde ilk önce kısa sürelerin (İhlâs, Yasin, Tebareke gibi) tercümeleri beyzade ve şehzadelere Kur'anla beraber Arap dilini de öğretmek amacıyla sırf öğretim bakımından yazılmışlardır. İhtimal ki satırasarı, tefsirsiz, tercüme de medrese talebelerine Kur'an lûgatini öğretmek için yazılmış olabilirler.

* * *

Bu Kur'an "tefsir" ve "tercüme"lerini dört türlüye ayırmak mümkündür: 1) satırlar arasına kelime kelime yapılan tercüme. Bu türlü tercümelerde bir iki kelime ile bile "tefsir"e çok seyrek raslanır. Yukarıdaki 1-8 ve 11 rakamlarıyla gösterilen tercüme bu türlü tercümelerdir. Orta Asya türkçesiyle yapılan tercümelerden Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 73 numaralı tercüme ve Millet kütüphanesindeki (Hakîmoğlu Alipaşa 951 numaralı) tercüme bu bölüme girer. Bunlarda metin şöyle tercüme edilir:

عجا اذا اوى الفتنة الى الكهف فقالو ربنا آتنا من لدنك رحمة
 تلك اول وقتكم طرق یرى ایلدیر یکتلر این دپه پس ایدلر ای چلبمز ویر بزہ قتکدن رحمة
 2) satır arasında kelime kelime tercüme edildikten sonra âyet kısa veya uzun tefsir edilmektedir. Richard Hartmann'ın tavsif ettiği Harrassowitz nüshası ve Orta Asya türkçesiyle yazılan Leningrad nüshası bu bölüme girer. Bunlarda tercüme ve tefsir şöyledir :

واتل ما اوحى اليك من كتاب ربك لا مبدل لكلمته ولن تجد من دونه ملتحدا
 داق اوق انکم وحى اولند سکا چلبک کتابندن دکشرجی یوقدر سزلرن دق هرکز بولماسن اندن
 صغنجق یر
 یعنی حق تبارک و تعالی رسولنه خطاب ادب بیورد که یا محمد اُقعل
 اول مکة اهلی اُزرنه اول نستای که سنک اُزرنه اندرلدی ربوکوک
 کتابندن که قران دُرنگه اول خبر ورر حقدر انده وعده اولنن نسنلر البتة
 اولسر انده خلاف یوقدر ان تبدیل تغییر ادجی یقدر اول نه زیاده
 اولور نه نقصن اولور ...

¹³ İbn Arabşah'ın hal tercümesi için bk. İbrahim Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi İbn Arabşah maddesi.

3) Üçüncü türlü tefsirlerde satır arasında kelime kelime tercüme yoktur. Bunlarda âyetin anlamı verildikten sonra uzun uzadıya tefsir edilir. Erzincan tefsiri bu türlü tefsirdir (yukarıdaki التفسير وامتازو اليوم ايها المجرمون tefsirine bakınız). 4) Dördüncü türlü tefsirlerde kelime kelime tercüme olsa bile metin ile aynı satırda devam eder ve arasına uzun tefsirler de olur. Cevahir-ül-asdâf bu türlü tefsirlerdendir.

BAZI ÇEVİRMELERDEN ÖRNEKLER

Nüsha işaretleri : A-Leningrad nüshası, B-TİE Müzesi nüshası, C- Hakimoğlu Ali Paşa nüshası, D-Ali Dehri Dilçin nüshası, E- TDK. Bl, G-TİE Müzesi No: 508 nüshası.

ان يقولون	الا كذبا	كبرت كلمة تخرج من افواههم
ایماسلار	مکر یلغان	A اولوغ بولدی بیر سوز چیقار اغیزلاریندین
ایماسلار	مکر یلغان	B اولوغ بولدی بیر سوز چیقار اغیزلاریندین
ایماسلار	مکر یلغان	C اولوغ بولدی کلمه یانیندین چیقار اغیزلاریندین
ایتمز لر	الا یلان	D اولوالدی سوزدن یکا چقر اغزلرندن
ایتمز لر	الا یلان	E اولو اولدی سوزلری سوزدن یکا جقار اغزلرندن کم

فعلک باخع نفسک علی اثارهم ان لم یؤمنوا بهذا

A انداغ بولغای سن اولدورداجی اوزونکنی اولارینک ایزلاری اوزا اکر کیرتونماسالار بو
B بولغای کم سن اولدورداجی اوزونک فی انلارننک ایزلاری اوزا اکر کیرتونماسالار بو
C بولغای کم سن اولدورکای سن اوزونکنی ایزلاری اوزا اکر بیتاسالار بو
D بس اولکم سن هلاک ایلجسنه کندزک انلر ازلرنجه اکر انانمیلر اشبو
E بس اولکم سن هلاک ایلجیسن نفسکی انلرک ازلرنجه اکر اینمیلر اشبو

الحديث اسفا انا جعلنا ما على الارض زينة لها لتبلىونهم

A سوز برلا بیز قیلدیمز یر اوزاکینی اتدوک بزاک انکار سیناماق اوچون
B سوزکا قذغون بیز قیلدیمز ناکیم یر اوزاکینی بزاک انلارقا سیناما قیمیز اوچون
D سوزه قت قیغرمقدن بیق بز قلدق انکم یر ازردر بزک انک اچون تا سنیوز انلری
E سوزه قت قیرمقدن تحقیق بز قلدق انکم یر اوزره در بز انکچون تا صنیاوز انلری

ایہم احسن عملا وانا لجاعلون ما علیہا

- A اولار [دا] قایوسی ازکوراک ایشلیک بیز قیلداجی بیز ناکیم اینیک اوزاکینی
 B اولاردا قایوسی کورکلوک راک ایشین بیز قیلداجی لارمیز اندا اوزاکینی
 D قنقسدر کر کلوراک اشلمکدن یکا بیق بز قلجوز انکم انک اوزرهدر
 E قنقسدر انلرک دخ تحقیق بز قلجلرز انکم اوزرهدر

صعیدا جرزا ام حسبت ان اصحاب الکهف والرقيم کانوا

- A سف تیکمادوک قواق یریوزی ازو سیزیندینکیزکیم اونکور ایندی لاری بیتک ایندی لاری اردی لار
 B سف تیکمادوک قق یر ترور ازو سپریندنکم وکیم اونکور ایندی لاری بیتیک ایندی لاری اردی لار
 D طپراق اوتسز قرو یر بلکه صندکم بیق این اسلری دق یزلمش اسلری اولدلر
 E طپراقدن اوتسز یه بلکه صندک تحقیق این اسلری دخ یازلمش اسلری اولدلر

من اياتنا عجبا اذ اوى الفتية الى الكهف فقالوا ربنا آتنا

- A بیزینک بلکلورایمیزدین تانک انجدا کیم سغوندی یکیت لار اونکورکا ایدی لار ایندیمیز برکیل بزکا
 B بیزینک بلکلورایمیزدا تانک انجادا سغیندی یکیت لار اونکورکا ایدی لار ایندیمیز بیرکیل بزکا
 D نشانلرمزدن طک اول وقتکم طرق یری ایلدلر یکتلر این دپه پس ایدلر ای چلبمز ویر بزه
 E نشانلرمزدن طک اول وقتکم طرق یری ایلدیلر یکتلر ایندن یکا پس ایتدلر ای چلبمز ویر بزه

من لدنک رحمة وهى لنا من امرنا رشدا فضر بنا على اذانهم

- A اوسکونکدین یرلیقامق اتکیل بزکا ایشیمزدا کوفی لیک اوردیمز قولاقلاری اوزا
 B سیندین یارو یرلیقامق ایتا برکیل بیزینک ایشیمزدین کنی یول اوردیمز قولاقلاری اوزا
 C قتیکیدن رحمت تقی انوق قیلغیل بیزکا ایشیموزدین کوفی یوللوخ بولماق تقی اوردوق قولاقلاری اوزا
 D قتکیدن رحمت دق دوزور بزم اچون اشمزدن طغرو یول دتمق پس اوردق قلقلر ازره
 E قتکیدن رحمت دخ دزی ویر بزمچون اشمزدن طغرو یول طتمق پس یاتردق قلقلری اوزره یعنی ایتدق

فی الکهف سنین عددا ثم بعثناهم لنعلم ای الحزبین احصى لما لبثوا امدا

- A اونکور اچیندا بیل لار سانی ینا قو بار یورمؤ انلارنی کوروب (?) بلکورتماک ایکی کروه ... (?)
 B اونکور اچیندا بیل لار سانین ینا قوبغاردیمیز انلارنی بلوب بلکور تا کم ایکی اوکوردی برسی
 ساغان راق افی کیم اورکادی لار روزکاردین

- D انده ييللر صغشدين يكا اندن اويندرdq تا بلوز قنقسدر ايكي بلكك صيد انكم دلندلر اصرا اجن
 E ارينده ييلر صاغشدين يكا اندن اويندرdq انلرى تابلوز يعنى ايكي بلوكك قنقى يعنى نه قدر
 يعنى كور بلمك انك كم دلندلر اصره اوجى
 F اينده ييلر صغشدين يكا اندن اويندرdq انلرى تا بلوز قنقى ايكي بلوك انكم دلندولر اصرا ايجون

نحن نقص عليك نبأهم بالحق انهم فتيمة آمنوا برهم

- A بيز سا فلارميز سنيك اوزا انلارينك ساقى پراش برلا ... يكييت لاراردى لار بتديلار ايذى لارينكا
 B بيز قصه قيلام سانينك اوزا انلارنك خبرلاريني پراشى برلا انلريكت لاراردى لار كرتكونديلار ايذى لارينكا
 D بز حكايت ايليوز ازركا خبرن انلرك حقله بيق انلر يكتلردر ايمان كتردلر چلبلر نه
 E بز حكايت ايلرز سكا خبرن انلرك كرچكله تحقيق انلر يكتلردر ايمان كتردلر چلبلر نه

وزدناهم هدى وربطنا على قلوبهم اذ قاموا فقالوا ربنا

- A اب يورتديمز (?) انلارقا كوفى يول بغلاديميز كونكول لارى اوزا انجدا كم قوبديلار ايديلار ايديمز
 B ارتوردويميز انلارقا كنى يول بادويميز كونكول لارى اوزا انجدا قوبى لارايدى لارايديمز
 D ارتودق انلره طغرى يول كستر ملك دق بغلدىق كوكللرى اوزره او وقتكم دردلر پس ايتلر چلبمز
 H دخ ارتردق طغرى يول كستر ملك دق بغلدىق كوكللرى اوزره اول وقتكم طوردلر پس ايتدلر چلبمز
 F دخى ارتردق انلره طغرى يول كستر ملك دخى بغلدىق كوكللر اوزره اول وقتكم طورديلر پس ايتديلر
 اى چلبمز

رب السموات والارض لن رزعا من دونه الها لقد قلنا اذا شططا

- A كوكلر يرلار ايديسى ترور او قيمازوز اندا اذين ايذى ايمش بولورميز انداغ ارسا ارتوقلوق
 B كوكلر يرلار ايديسى ترور او قيما سميز اندا اذين هيچ تبونغوقا ايمش بولورميز انداغ
 ارسا يلغان
 D كوكلر چلبسدرdq يرك هرگز اقعيموز اندن ايرق تنكرى بيق ايتدك اكر ايرق تنكرى
 اقر سوز حدودن كچمك
 E كوكلر جلبيسى در دخ يرك هرگز او قميماوز اندن ايرق تكرى تحقيق ايتدك اكر ايرق تكرى
 اقر سوز اندن حدودن كچمك
 G چلابى در كوكلرك دخى يرك هرگز او قممز اندن ايرق تكرى بيق ايتدك اندن حدودن كچمك

هؤلاء قومنا اتخذوا من دونه الهة لولا ياتون عليهم بسلطان بين

- A بولار بدو نوميز توتديلار انينكدا اذين ايذى لار نالوك كلتورماس لار انلار اوزا بر
 حجت بلككولوك

- B بولار بوذو نيميز توق لار اندا ادين تبونغولار فالوك كلدورماس لار انلار اوزا بر حجت بلكولوك
- D شونلر قومز دتلر اندن ايرق تنكري لار پس كترمز لار انلرك ازره حجت بللو
- E شونلر قومز دتلر اندن ايرق تكرلر نشه كترمز لار انلر وك اوزره حجت بللو
- G اشبو قومز دوتلر اندن ايرق تكرلر نشه كترمز لار انلرك ازره حجت بلو

فمن اظلم من افتري على الله كذبا او اعتزلتموهم

- A كيم اولي كوچكا يراك اندين كيم يراتسا تنكري اوزا يلغان قچان كيم سنكاردين كيتساسن لار
- B كيم اول كوچ قيلغلي راق انكدين كم قوشدي تنكري اوزا يلغان ايجادا كيتاسلار اولاردين
- D پس ظالمق اندن كم يلان بغلدر تنكري ازره يلان دق قچان بر يكا ايرلدكز
- E پس كدر ظالمق اندنكم يلان بغلدي تنكري اوزره يلان دخ قچن بر يكا ايرلدكز

وما يعبدون الا الله فاءوا الى الكهف ينشر لكم ربكم من رحمته

- A اول كيم تبونرلار مكر تنكري كا سغينينك لار اونكوركا ييغاي سزلارني ايدينكز لار يرليقا مقيندين
- B تبونما سسلار مكر تنكري قا سغينينك لار اونكوركا ييغاي سيلاركا ايدينكز لار اكر يرليقا مقيندين
- D دق اندن كم طپرلر الاتنكردن ير دوتهورك اين دپه اچه سزك اچون چلبكز رحمتندن
- E دخ اندن كم طپرلر الاتنكردن يعنى ايرلمدي پس ير طوتهورك ايندن يكا اچه سز كچوب چلبكز رحمتندن